

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA

KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

R. X: 2012

Nr 13 (318)

Data odczytu: 18.4.2012

Data wydania: 18.4.2012

878. spotkanie

Dominika Raduńska

Gmina Żydowska w Grudziądzu

Od czasów niewoli babilońskiej Żydzi (VI w. p.n.e.) byli zmuszani do opuszczenia swojej ojczyzny. W ciągu wielu wieków swej tułaczki dotarli oni do wszystkich zakątków ziemi, także do naszego miasta. Stało się ono ich małą ojczyzną a oni niejednokrotnie odwdzięczyli się jej dbając o jej piękno i rozwój.

Nie posiadamy wielu informacji na temat osadnictwa żydowskiego w Grudziądzu, szczególnie w okresie przed odzyskaniem niepodległości. Tu głównym źródłem informacji są księgi adresowe (najstarsza do której udało się dotrzeć pochodzi z 1867 r.). Niewątpliwie ogromny wkład w poznanie mniejszości narodowych w naszym mieście w okresie międzywojennym ma prof. Zofia Waszkiewicz. W zakresie badania mniejszości żydowskiej w naszym regionie specjalizuje się dr Tomasz Kawski. Chciałabym podkreślić również rolę źródeł niepisanych, wspomnień i opowieści i podziękować zgromadzonym tu osobom - członkom Koła Miłośników Dziejów Grudziądza za pomoc.

Kiedy pierwsi Żydzi zaczęli osiedlać się w naszym mieście niestety nie wiadomo. Na Pomorze dotarli w XV w. Trudnili się handlem, następnie czerpali zyski z ceł i myt,arend oraz kredytów. Większość z nich mieściła się w klasie średniej właścicieli składów, karczmarzy, wśród nich byli również przekupnie, których cały majątek był tym, co wystawiali przed domem lub obwozili w wózkach. W 1766 r. sporządzono spis płacenia pogłównego, wynika z niego że w ówczesnej Rzeczpospolitej było ok. 750.000 Żydów. Po pierwszym rozbiore w zaborze pruskim znalazło się ok. 5000 Żydów¹.

Miasto, które w XVII w. zostało prawie doszczętnie zniszczone zaczęło powoli swoją odbudowę. Ogromne znaczenie miała decyzja o powstaniu twierdzy grudziądzkiej – Cytadeli po pierwszym rozbiore Polski, gdy Grudziądz przeszedł pod panowanie Pruskie. Stworzenie szczególnie umocnionego miejsca na mapie Prus wiązało się z rozwojem nie tylko infrastruktury wojskowej, ale również dróg i handlu w celu aprowizacji stacjonujących oddziałów.

Zapewne to skłoniło pierwszych kupców żydowskich do przyjazdu do naszego miasta. Początkowo przeważnie, jako drobni sprzedawcy z czasem zakładali własne sklepy, sklepy i hurtownie. Zajmowali się handlem końmi, konfekcją, zbożem, galanterią, materiałami bławatnymi, obuwem, skórą, prowadzili jadłodajnie i restauracje. W późniejszym okresie również sprzedawali materiały metalowe, maszyny – pralki, sprzęty rolnicze czy części samochodowe. Od połowy XIX w. w związku ze zrównaniem praw Żydów, byli również inżynierami, lekarzami i adwokatami. Zajmowali się działalnością rzemieślniczą właściwie ze

¹ Anna Jarmusiewicz, *Polscy Żydzi: dziedzictwo i dialog*, Kraków, 2005, s. 16.

wszystkich dziedzin jednak najwięcej zakładów prowadziła tradycyjnie przypisywana im aktywność: kuśnierską, garbarską, szewską, kapeluszną, zdarzały się również zakłady wyjątkowe jak ludwisarz czy złotnik².

Wielu z nich wchodziło w skład elit finansowych miasta, działali oni, jako przewodniczący lub członkowie Komisji Miejskich: Elektryfikacyjnej, Budżetowej czy budowy Zakładów Mięśnych w Grudziądzu. Prowadzili szeroką działalność filantropijną a ich żony niejednokrotnie należały do Koła Kobiet Niemieckich. W 1824 r. Aron Bohn, Radny miejski, założył „Dom Bankowy“, natomiast w 1865 r. firmę kredytową - S. Salomon. Jednym z największych przedsiębiorstw w mieście była, uruchomiona w 1862 r. Odlewnia Żelaza i Emaliernia założona przez późniejszego Radnego Herzfelda i Victoriusa. Żydzi należeli również do akcjonariuszy znaczącej fabryki maszyn rolniczych. Handel żydowski dość dobrze rozwijał się do 1914 r. następnie w skutek wyjazdu Żydów (ok. 200 rodzin)³ wraz z odzyskaniem niepodległości wielu z nich wyruszyło w głąb Niemiec, a ich przedsiębiorstwa bądź zlikwidowano bądź przeszły w ręce Polaków, Niemców lub Żydów napływowych. Ci ostatni byli akcjonariuszami w przedsiębiorstwie Przemysłu Gumowego. Ogromny regres w rozwoju handlu nastąpił wraz z „wielkim kryzysem”. Nasiliły się wystąpienia antyżydowskie i bojkot ich sklepów. Mieściły się one głównie w obrębie starego miasta, były to ulice reprezentatywne, być może również w czasach Pruskich zajmowali je przedstawiciele tej narodowości. Ulica 3 maja ze względu na natłok ich sklepów, była zwana grudziądzkimi Nalewkami⁴. Posiadali również swe sklepy na przebiegającej obok ul. Toruńskiej, niedalekiej Klasztornej i Groblowej, Szewskiej, Pańskiej, Starorynkowej, Szkolnej, dalej na Rynku i po jego drugiej stronie – Starej, Długiej, Wybickiego (Lipowej) Mickiewicza i Sienkiewicza. Dalej w stronę Cytadeli parę osób mieszkało na Fortecznej, Słowackiego i Trynkowej.

Był to prawie w całości ścisły okręg starego miasta, pokrywający się z zasięgiem parafii św. Mikołaja z 1928 r. a wyznania mojżeszowego miało być 523 osoby. W rejonie parafii św. Krzyża i ulic Koszarowej, Jagiellończyka, Legionów i Hallera zaledwie 13 osób⁵.

Przypuszczać należy, że sama Gmina powstała w 1. poł. XIX w. Wtedy też założono cmentarz w Małym Tarpnie a za salę modlitw służyło wynajęte pomieszczenie. Ok. 1839 r. założono drugi cmentarz już w obrębie miasta (stopniowo zaniechając pochówków w Tarpnie). Od 1844 r. miała swoją synagogę na obecnym placu Niepodległości, którą w 1924 r. poddano generalnemu remontowi. W skład gminy wchodził również budynek przy Grabenstrasse 43 (ob. ul. Mickiewicza), przebudowany w 1873 r. dzięki donacji Salomona Lachmanna. Budynek ten w 1923 r. przejął Magistrat. Szkołę oraz prawdopodobnie sierociniec przeniesiono do dawnego domu dzieci, młodzieży i kobiet oraz sali modlitw przy ul. Groblowej 10.⁶ W tym samym budynku, co cheder, mieściły pomieszczenia czytelnicy, biblioteki i tzw. Lokal rozrywkowy. Gmina posiadała również rytualną rzeźnię drobiu oraz łaźnię⁷. Według księgi adresowej z 1867 r. Gmina zajmowała również budynek przy Młyńskiej 12,

Przed I wojną do gminy przyłączono Żydów z Radzyna Chełmińskiego, jako filię.

² Zofia Waszkiewicz, *Grudziądz w latach 1920 -1939*, Toruń 2008, s.286;

³ Tomasz Kawski, *Grudziądz* [w:] <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/grudziadz/>

⁴ Żydowska dzielnica w Warszawie.

⁵ Z. Waszkiewicz, *Żydzi w Grudziądzu*, s.95 za: *Księgi adresowe* za lata 1924/25, 1927/28, 1929/30,1933; *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, pod red. X prałata Czapiewskiego i X prałata Mańkowskiego, Pelplin 1928, s. 774

⁶ Zofia Waszkiewicz, *Grudziądz w latach 1920 -1939*, Toruń 2008, s.310;

⁷ Tomasz Kawski, *Inwentarze gmin żydowskich z Pomorza i Wielkopolski wschodniej w okresie międzywojennym (1918/20 – 1939)*, s. 75,81 za: APB, UWPT, sygn. 4482, k. 173, 203 (stan majątkowy gminy wyznaniowej żydowskiej w Grudziądzu z dnia 3 marca 1939 (powiat grudziądzki) 211, 215, 231 – 232

U początków niepodległości Polski gmina grudziądzka obejmowała swoim obszarem powiat grudziądzki, fragment powiatu wąbrzeskiego (Buczek Wielki, Buczek Mały, Jarantowice, Łopatki Polskie, Łopatki Niemieckie, Zaskocz) oraz wieś Rudę w powiecie chełmińskim.

Wraz z odzyskaniem niepodległości odmienne naleciałości kulturowe wschodu i zachodu doprowadziły do konfliktów wewnątrz gminy. Ważną kwestią była liturgia judaizmu reformowanego, która dla bardziej zachowawczych przybyszów była nie do przyjęcia⁸. Niestety nieznana jest pełna lista nazwisk Zarządu ani Rady, wiadomo jednak, że przez cały okres dwudziestolecia toczyła się walka o te stanowiska pomiędzy „starymi” mieszkańcami a „nowymi” a pod koniec lat dwudziestych również między tymi ostatnimi⁹.

Prowadzono również działalność charytatywną, kulturalną i sportową. Jednak tu dane są szczątkowe.

W księgach adresowych z okresu zaboru pruskiego znajdujemy, że na ul. Grobłowej znajdowała się jadłodajnia i przytułek dla ubogich, działały Stowarzyszenie Dobroczynne, Koło Dziewcząt Żydowskich „Sulaith”, Towarzystwo Pogrzebowe, Koło Kobiet Izraelskich, wielu członków gminy żydowskiej należało również do Lóż Masońskich. W okresie międzywojennym działały Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe „Makabi” Żydowskie Towarzystwo Oświatowa – Kulturowe czy wreszcie zespół lutniczy. W aktach policji z lat 1925- 1927 zanotowano aktywność przejawiającą się w organizacji odczytów i imprez głównie poświęconych problematyce „prac palestyńskich”, czyli konieczności odbudowy państwa żydowskiego. Organizowano, więc zbiórki funduszy na szkolenie fachowców oraz zakup narzędzi rolniczych i ziemi na terenie Palestyny¹⁰.

Losy po wybuchu wojny.

Z. Waszkiewicz twierdzi, że wielu członków gminy żydowskiej po wybuchu wojny zdołało wyjechać z Grudziądza¹¹. Co do dalszych losów ludności żydowskiej istnieją dwie teorie.

Pierwsza z nich zakłada, że zostali oni wysiedleni do gett, podobnie jak mieszkańcy żydowscy z Torunia, a następnie trafili do obozów zagłady¹². Druga, że zostali oni przewiezieni do leżącej po drugiej stronie Wisły Grupy w powiecie świeckim i rozstrzelani, prawdopodobnie jeszcze w październiku 1939 r.¹³ Pozostałe nieliczne osoby narodowości żydowskiej aresztowano w październiku 1939 i rozstrzelano w pobliskich Księżych Górach.¹⁴

Po zakończeniu działań wojennych do Grudziądza znowu zaczęła napływać ludność, niewątpliwie wśród nich również znalazła się społeczność żydowska. Jak twierdzi Kawski większość z nich była zawodowymi żołnierzami Ludowego Wojska Polskiego. Grupa ta licząca kilkadziesiąt osób raczej nie afiszujących się ze swym pochodzeniem. Dopiero w latach 60-tych Towarzystwo Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce z oddziałem w Bydgoszczy rozszerzyło swą działalność na Grudziądz. Jednak już w 1968 r. wraz z wydarzeniami marcowymi ostatni Żydzi opuścili miasto.¹⁵

⁸ Tomasz Kawski, *Grudziądz* [w:] <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/grudziadz/>

⁹ Z. Waszkiewicz, *Żydzi w Grudziądzu*, s.101

¹⁰ Z. Waszkiewicz, *Żydzi w Grudziądzu*, s.105 za: St. g., sygn. 3, pismo Wydziału Śledczego z 12 XI 1934 r.; UWP, sygn. 4601, miesięczne sprawozdanie z ruchu mniejszości narodowych, k. 319, St. g. , sygn. 23, zezwolenia na urządzenie imprez.

¹¹ Z. Waszkiewicz, *Żydzi w Grudziądzu*, s.106

¹² E. Alabrudzińska, *Gmina wyznaniowa żydowska w Grudziądzu w latach 1920 – 1939*, [w:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku, t. III: Wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920-1939)*, pod red. J. Szylinga, Toruń 1995.

¹³ J. Szyling, *Niektóre problemy okupacji hitlerowskiej w Grudziądzu (1939 – 1945)*, *Rocznik grudziądzki*, t. V-VI, Grudziądz 1970, s. 448.

¹⁴ *Zbrodnie hitlerowskie w Grudziądzu i okolicy*, pod red. W. Jaworskiego, Grudziądz 1981.

¹⁵ Tomasz Kawski, *Grudziądz* [w:] <http://www.sztetl.org.pl/pl/city/grudziadz/>

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisch, KMDG. Logo KMDG wykonał Grzegorz Rygielski.